

QARAQALPAQ TILIN OQÍTWDA OQÍWSHÍLARDÍN SÓZLIK BAYLÍGÍN RAWAJLANDIRIW JOLLARI

Sh.Allaniyazova – *filologiya ilimleriniń kandidatu, docent*

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so'zlar: til, lug'at, takomillashtirish, shakllantirish, ijodkorlik.

Ключевые слова: язык, словарь, совершенствование, словарь, формирование, творчество.

Key words: language, dictionary, improvement, compiling (forming), creativity.

Jaslardıń oylawın, dóretiwsilik qábiletin rawajlandırıwda, tilimizdiń baylıqlarınan sóylew sharayatına baylanıslı orınlı hám durıs paydalanıw kónlikpelerin qalıplestiriwde, milliy qadıyatlarǵa, ana tiline súyispenshilik ruwxında tárbiyalawda qaraqalpaq tiliniń tutqan ornı úlken hám imkaniyatları keń. Qaraqalpaq tilin oqıtw arqalı oqıwshılardı ana tilinde durıs jazıwǵa, mádeniyatlı sóylewge, erkin pikirlewge úyretemiz.

Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde, akademiyalıq liceylerde oqıtılutıǵın qaraqalpaq tili sabaqların oqıtw barısında oqıwshılardıń awızeki sóylew hám jazba tilin rawajlandırıw eń áhmiyetli metodikalıq máselelerden esaplanadı.

“Ana tili koncepciyası”nda ana tili táliminiń tiykarǵı maqseti oqıwshılarda dóretiwsilik, erkin pikirlew, gáplerdi sóylew sharayatına baylanıslı awızeki hám jazba túrde anıq hám taza sóylew kónlikpelerin qalıplestiriw hám rawajlandırıwdan ibarat ekenligi kórsetilgen.

Sóylew-adamnıń tilden paydalanıwınıń sırtqı kórinisi. Sóylew arqalı adamnıń rawajlanıw dárejesi, sawatlıǵı, mádeniyatı kórinedi. Bunıń ushın birinshi gezekte hárbir adamnıń sózlik baylıǵı jeterli bolıwı kerek. Sózlik baylıq bul biz biletuǵın sózler qorı esaplanadı. Oqıwshılardıń jazıw, sóylew qábiletin, sózlik baylıǵın rawajlandırıwda ana tiliniń áhmiyeti úlken. Bul tuwralı ullı rus pedagogı K.D.Ushinskiy: «Ana tili-pútkil aqıl-oydı rawajlandırıwdıń tiykarı hám barlıq bilimlerdiń ǵáziynesı» - dep jazǵan edi [1:277].

Sózlik baylıǵımızdaǵı sózler qollanıwı jaǵınan eki túrli boladı: ónimli hám ónimsiz. Ónimli qullanılutıǵın sózler ádebiy tilde hám sóylew tilinde de kóp jumsalatıǵın sózler bolsa, ónimsiz sózler siyrek qullanılutıǵın yamasa mánilerin tolıq túsınbeytuǵın sózler esaplanadı. Sózlik baylıǵı jeterli bolǵan adam pikirín erkin, orınlı hám tásirli etip jetkere aladı, sózge sheshen boladı. Pikirlerin anıq hám tásirli jetkeriw ushın oqıwshınıń sózlik qorı jeterli bolıwı kerek. Sózlik baylıǵı, ana tili boyınsha teoriyalıq bilimi jeterli bolsa, oqıwshı muǵallım bergen sorawlarǵa anıq hám dál juwap bere aladı. Rus alımı S.I.Ojegov jaqsı, sheber sóylew haqqında: “Joqarı dárejedeǵı sóylew, joqarı sóylew mádeniyatı - bul óz pikirlerin til quralları arqalı durıs, anıq hám tásirli bayanlay alıw qábileti,” – degen edi [2:287-288].

Oqıwshılardıń sózlik baylıǵın rawajlandırıw ushın til iliminiń barlıq tarawların oqıtw barısında ayrıqsha itibar beriw kerek. Muǵallımniń ózi sózlik baylıqtı rawajlandırıwda tiykarǵı orında turadı. Sonlıqtan muǵallımniń sabaqtı anıq, mazmunlı túsindiriwı, mádeniyatlı sóylewi, jazıwı úlgi bolıwı tiyis.

Oqıwshılarda qaraqalpaq ádebiy tiliniń sóz ǵaziynesin úyretiw, olardıń sóz baylıǵın asırıw hám onnan orınlı, durıs paydalanıw ushın tómendegi wazıypalar qoyıladı:

- sózdıń mánisi hám formaların túsiniw;
- oqıwshılardıń sóz baylıǵın jańa sózler menen bayıtıw;
- sóylew sharayatına qarap sóz tańlaw;
- túrli sózlikler menen islew tájiriybelerin artırıw h.t.b.

Bizge belgili, oqıwshılardıń erkin pikirlew qábiletin rawajlandırıwda qaraqalpaq tiliniń sózlik baylıqların ólestiriw úlken áhmiyetke iye. Oqıwshılar fizikalıq hám ruwxıy rawajlanıw hám jetilisiw procesinde dógerek – átiraptaǵı waqıya – hádiyselerdi hám olardıń ózine saykes qásiyetlerin biliwge umtıladı. Sol arqalı sózlik qorına jańa sózler qosılıp baradı. Ózin mádeniyatlı sanaytuǵın hárbir

adam óz ana tilin puxta biliwi ushın sózlik qatlamdaǵı sózlerdiń mánilerin biliwi kerek. Demek, biz kóp sóz biliwimiz zárúr. Oqıwshılar sóz baylıǵı belgili tiykarlar menen bayıtıladı:

- tábiyattı, adamlar ómirin baqlaw arqalı;
- qaraqalpaq tiliniń tarawların oqıtw arqalı;
- ádebiy kitaplar oqıw arqalı;
- gazeta hám jurnal materialların oqıw arqalı;
- radio hám telekórsetiwler arqalı;
- qaraqalpaq tili sabaqlıqlarındaǵı shınıǵıwlar arqalı;
- sózliklerden paydalanıw arqalı.

Mekteplerde qaraqalpaq tiliniń tarawların oqıtwda muǵallım oqıwshılardıń sózlik qorın bayıtıwǵa ayrıqsha dıqqat awdarıwı zárúr. Til iliminiń leksikologiya tarawı sózlik quram, sóz hám onıń mánileri, mániles sózler (sinonim) mánileri qarama- qarsı sózler (antonim), omonim sózler, neologizm hám tariyxıy sózler, kásiplik, dialektlik sózler, terminler hám atamalar, turaqlı sóz dizbeklerin óz ishine qamtıydı. Sol ushın leksikologiya tarawıńn oqıtwdaǵı tiykarǵı maqset oqıwshılarda qaraqalpaq ádebiy tiliniń sóz ǵaziynesin tanıstırıw, sózlerdiń mánilerin úyretiw arqalı olardıń sóz baylıǵın asırıw hám onnan tuwrı paydalanıw jolların úyretiw bolıp esaplanadı.

Sinonimler oqıwshılardıń sóz baylıǵın rawajlandırıwda úlken áhmiyetke iye. Olardı úyreniw arqalı oqıwshılar oylanıwǵa, bir sózdi tákirarlay bermey mániles sózlerin tabıwǵa háreket etedi. Oqıwshılarda sinonimdi túsindirgende tómendegishe tapsırmalar beriwge boladı. Berilgen sózlerdiń sinonimlerin tabıń: awırıw, bólekleniw, erlik. Oqıwshılar sinonimler sózliginen paydalanıp mániles sózlerdi tabadı. Mısalı: *Awırıw – nawqas, biytap, qaste, kesel; bólekleniw – ayırıw, jekkeleniw, shetlew; erlik – mártlik, batırılıq, jawıngerlik* hám t.b. Sinonimler qatnasında gáp dúzedi. Sinonimlerdi úyreniwde berilgen gápler yaki tekstlerde ajratılǵan sózlerdi olardıń sinonimleri menen almasırwı, almasırlıǵın sinonim sózlerdi salıstırıw, olar arındaǵı parıqlardı tabıw, mánilerin túsiniw, sinonimler qatnasında tekstler dúziw sıyaqlı jumslar da oqıwshılardıń oy-órisin rawajlandırıwǵa tásir etedi. Bul ushın leksikalıq shınıǵıwlardan paydalansaq boladı. Mısalı: Kóp noqattıń ornına sinonimlerdiń tiyislinis qoyıp jazıń.

Birinshi topardıń ... (barlıq, pútkil, jámi, gúllán, hámme) balaları, ekinshi topardan úsh bala rayondı kesip ótetuǵın (úlken, náhán, giddiman) kanaldıń (sońına, aqırına, keynine, izine) salınıp atırǵan gidrotexnikalıq qurılıstı bulatın kóriw ushın piyadalap sayaxatqa shıqtı. (G.Esemuratova)

Oqıwshılardıń ana tilinde tásirli, pikirlerin ótkir etip bildiriwinde tilimizdiń qaymaǵı esaplanǵan frazeologizmlerdi qollana biliwiniń áhmiyeti úlken. Bul ushın muǵallım sózliklerden paydalana otırıp, turaqlı sóz dizbekleriniń mánilerin anıqlaw, sózlerdiń saykes sinonimlerin tabıw, frazeologizmlerdi jeke sózler menen almasırwı sıyaqlı shınıǵıwları isletsek boladı. Gápтеgi kóp noqat qoyılǵan orınlarda saykes frazeologizmlerdi tawıp qoyıw tapsırmasın beremiz. Mısalı: *Barlıǵınıń ...kiyatırǵan sultannıń zeynine tiyip almaw ushın illa dep awzın ashpay kiyatır. Sultan gilem tósekke jambaslap...Tinaxmet atasına bir narse aytıwǵa(kózi ilinip ketti, sirkisi suw kótermey, tili barmadı) (K.Mámбетov).* Bulardan basqa leksikologiyadaǵı hárbir temanı ótkenimizde oqıwshılardıń sózlik qorın bayıtıp barıwǵa boladı. Termin hám atamalar,

kásiplik hám dialektlik sózler, neologizm hám gónergen sózler, basqa tillerden ózlestirilgen sózlerdiń mánilerin úyreniw arqalı sózlik qorına jańa sózler qosıladı.

Til iliminıń morfologiya tarawın oqıtıwda da affiksaciya hám sóz qosılıw usılı arqalı jasalǵan jańa sózlerdi, olardıń mánilerin úyretiw úlken áhmiyetke iye. Máselen, bir paxta sózinen *paxtakesh*, *paxtashılıq*, *paxtazar*, *paxtalı*, *paxtasız* sıyaqlı bir neshe sóz jasaladı. Sóz qosılıw usılı arqalı kóz áyhek, jasalma kól, bas kiyim sıyaqlı jańa mánili sózler jasalatıwınlıǵı oqıwshılardıń túsindiriledi.

Oqıwshılardıń sóz baylıǵın rawajlandırıwda sózliklerdiń áhmiyeti úlken. Sózlikler arqalı oqıwshılar sózlerdiń mánilerin, olardı qollanıwdı úyrenip baradı. Túsindirme, sinonimler, antonimler sózligi, frazeologiyalıq sóz dizbekleri sózligi, awdarma h.b. sózlikler oqıwshılardıń sózlik qorın kóbeytiwge járdem etedi. Qaraqalpaq tili sabaqlarında «Qaraqalpaq tiliniń imla sózligi» (Dáwletov M., Sh.Abdinazimov. Nókis «Bilim, 2020), «Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi» (Nókis, 1982, (1-tom), 1984 (2-tom), 1988 (3-tom), 1992 (4-tom)). (2023-jılı jeti tomnan ibarat qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi tolıqtırılıp baspadan shıǵarıldı.)

«Qaraqalpaq tili sinonimleriniń qısqasha sózligi» (Qalenderov M. Nókis, 1990). «Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi» (Eshbaev J. Nókis, 1985)) Q.Paxratdinov, Q.Bekniyazovlardıń «Qaraqalpaq tiliniń frazeologizmler sózligi». (Nókis, 2018), «Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózligi» (Nasirov D., Dospanov O., Nókis, 1983). «Qospa sózlerdiń orfografiyalıq sózligi» (Paxratdinov Q., Seytnazarova I., Nókis, 2005). h.t.b. sózliklerdi paydalanıwǵa boladı. M.Qudaybergenov, T. Bashirov «Qaraqalpaq tili antonimleriniń qısqasha sózligi» (Nókis, 1995) Q.Paxratdinov, Q.Bekbergenovlardıń «Qaraqalpaq tiliniń omonimler sózligi» (Nókis, 2015) Q.Paxratdinov, A.Ótemisovlardıń «Qaraqalpaq tilindegi shıǵısı arabsha sózler» (Nókis, 2015) M.A.Maqsytovanıń «Shet til sózleriniń russha-qaraqalpaqsha sózligi» (Nókis, 1992) hám basqa da sózlikler muǵallimler ushın qosımsha qural xızmetin atqaradı. Oqıwshılardıń kórkem shıǵarmalarda ushırasatuǵın ayırım gónergen sózlerdi túsindirgende túsindirme sózlikten paydalansa boladı. Máselen, Ájiniyaz shıǵarmaların úyrengende mınaday qosıq qatarları ushırasadı.

Qulaq sal yaranlar mánili úgitke,

Miywe pitpes qara talǵa, *sókitke*.

Mısaldıǵı sókitke sóziniń mánisi túsindirme sózlikte bılay berilgen: Sókit at. Torańılǵa usaǵan úlken tarbayıp

Adebiyatlar

1. Бердимуратов Е., Пирниязов Қ. Орта мектептерде қарақалпақ тилин оқытыў методикасы. – Нөкис: 1988.
2. Ожегов С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. -М.: 1974, -С.287-288.
3. Ыломов А., Нематов. Она тили талим мазмуні. –Ташкент: 1995.
4. Ne'matov N., Ыломов А., Зийодова Т. Hozirgi o'zbek adabiy tilini o'rganishda o'quvchilarning so'z boyligini oshirish. – Tashkent: 2002.
5. Pirniyazova A.Q., Shinnazarova S.J Házirgi qaraqalpaq ádebiy tildi (leksikologiya) oqıtıwda innovaciyalıq usıllar. – Tashkent: 2020.

REZYUME. Ushbu maqolada qaraqalpoq tilini o'qitishda o'quvchilarning so'z boyligini oshirish, aniq nutq ko'nikmalarini rivojlantirish va takomillashtirish, o'quvchilarning erkin fikrlash qobiliyatini oshirish, lug'atlarning ahamiyati, o'quvchilarning so'z boyligini oshirishda kitobning o'rni haqida fikr-mulohazalar bildirilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье представлены мнения о способах улучшения словарного запаса студентов при обучении каракалпакскому языку, формировании и совершенствовании навыков четкой речи, улучшения способности студентов свободно мыслить, важности словарей и роли книг в улучшении словарного запаса студентов.

SUMMARY. In this article, there are opinions about the ways of improving the vocabulary of students in teaching the Karakalpak language, molding and improving clear speaking skills, improving the students' ability of thinking freely, the importance of dictionaries, and the role of books in improving the vocabulary of students.

ósetuǵın aǵash, terek, aq tal. (Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi, IV tom, 219-bet). Sonday-aq, túsindirme sózlikte sózlerdiń kóp mániligi, omonim sózler, túbirden jasalǵan jańa mánili sózler berilgen. Demek, túsindirme sózlikten qaraqalpaq tili hám ádebiyatınan óitetuǵın sabaqlarda paydalanıw jolların oqıwshılardıń úyretip barıw kerek.

Oqıwshılardıń sóz baylıǵın rawajlandırıwda kitaptıń ornı ayrıqsha. Kórkem shıǵarmalardı oqıǵan waqtında oqıwshılar ózine biytanıw bolǵan sózlerdi ushıratadı. Olar bul sózlerdiń mánilerin bilmewi múmkin. Bunday jaǵdayda muǵallım tekstegi mánisin túsınbegen sózdiń mánisin oqıwshıǵa túsindirip, sózlik dápterine jazdırıp qoyıw kerek. Mısalı: Olar kelgen kúni-aq burınnan tanıw adamlardıy bir-birine *bawır basıp ketti*. Bul mısaldı bawır basıw frazeologizmi úyrenisiw mánisinde qollanǵan. Olar *kepiren* tósek tósenetuǵın shıǵar. (Q.Mátmuratov) Mısaldıǵı *kepiren* sózi párden islengen tósek mánisin bildiredi.

Sózlik baylıq basqa pánlerdi oqıw arqalı da jetilisip baradı. Matematika, geografiya, ximiya, tariyx hám basqa da pánlerdi oqıwda olardıǵı terminlerdiń mánisin úyrenedi hám sabaq barısında qollanadı.

Oqıwshılardıń sóz baylıǵın asırıwǵa televidenie arqalı beriletuǵın kórsetiwler, radiodaǵı esittiriwler de úlken járdem beredi. Oqıwshı televidenie arqalı beriletuǵın kórsetiwlerdi kóriw, radiodan esitiw arqalı da sózlerdi mánisin ańlaydı. Sonlıqtan televideniede qaraqalpaq tilindegi kórsetiwler kóbeytilse, balalar ushın arnawlı kanallar ashılса maqsetke muwapıq boladı. Mektepte ótkeriletuǵın ádebiy kesheler, jarıslar oqıwshınıń sózlik qorınıń kóbeyiwine sebepshi boladı. Sabaqtı jańa pedagogikalıq texnologiyada oqıtıw oqıwshılardıń erkin pikirlewın rawajlandırıwǵa qaratılǵan. Súwretlerge qarap tekst dúziw, óz betinshe bayan, shıǵarma jumsların jazıw, ekskursiya boyınsha shıǵarma, átiraptaǵı waqıya-hádiyselerge óz pikirlerin bildiriw sıyaqlı jumslar alıp barıladı. Hár qıylı oynılar, krossvordlar, jarıslar, ádebiy kesheler oqıwshılardı óz betinshe oylawǵa, pikirlewge úyretedi. Sózlik baylıq mektepte, úyde, jasaǵan ortalıǵında tolıqtırılıp barıladı. Sonlıqtan hár bir insan hár tárepleme jetiliskeń insan dárejesine erisiwdi qálese, ana tiliniń baylıqların jaqsı ózlestiriwge, shiyrin sózli bolıwǵa, sóylew ádebin jaqsı biliwge háreket etiwı tiyis.

Juwmaqlap aytqanda, oqıwshılardıń tálim hám tárbiya beriw, durıs jazıw kónikpelerin qalıplestiriw, olardıń awızeki sóylew uqıbm rawajlandırıw, sózlik baylıǵın rawajlandırıw arqalı erkin pikirlewge úyretiw qaraqalpaq tili hám ádebiyatı páni muǵallimleriniń baslı wazıypası.